

Reetta Hänninen

KAPINAA JA KIUSANTEKOA

**VENÄJÄN SORTOKONEISTON
VASTUSTUS SUOMESSA**

Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava

© Copyright Reetta Hänninen ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2023
Teos on saanut tukea Suomen tietokirjailijat ry:ltä.

ISBN 978-951-1-45996-5

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2023

SISÄLLYS

KARKKIPAPERIT PÖYDÄLLÄ 7

”ISÄNMAANI ONNI ON KUULUA VENÄJÄLLE” 11

Rauhallinen vallanvaihdos 11 | Uskolliset suomalaiset 15

KOHTI POLIISIVALTIOTA 20

Heikko jättiläinen 20 | Oliko Suomi osa Venäjää vai Venäjä osa Suomea? 25 | Äiti-Venäjä valvoo vallattomia alamaisiaan 28

MALLIALAMAISISTA BOBRIKOVIN PÄÄNSÄRYKSI 33

”Venäjä on yksi ja jakamaton” 33 | Naamiot pois 38 |
Valvontakoneisto ulottuu Suomeen 40

TAISTELLA VAI TAIPUA? 45

Sivistyneistö jakautuu 45 | Salaiset järjestöt Kagaali ja Naiskagaali 49 | ”Ei myötävaikuttaa, ei totella, ei tunnustaa” 51

VASTARINNAN PERIAATTEISTA KÄYTÄNTÖÖN 54

Virkamiehet niskuroivat 54 | Poliisit ja tuomarit mukana juonessa 58 | Papit ja opettajat esivaltaa vastaan 62 |
Kapinoivat ylioppilaat 65

TIETO LEVIÄÄ 69

Arveluttava runo iltamissa 69 | Epäilyttävät yhdistykset 73 |
Kapinan sävelet 76 | Sanomalehdet sensuurin kynsissä 81 |
Asevelvollisuutta vastaan 85 | Opettavaista keskustelua
maanjaosta 90

TÄRKEÄ, VAIKEA KANSA 94

”Syvät rivit on herätettävät ja epäröivät vedettävät mukaan” 94 | Maanjakohuhut leviävät 97 | Sivistyneistön arvovalta pelissä 100 | Kansan petos 103 | Ilmiantajat 107

”VAARALLISET AINEKSET” ERISTETÄÄN 113

Kulkukauppiaat 113 | Jäätelömyyjät ja santarmit vaikeuksissa 119 | Venäläisiä vai ”inhimillisiä” sukunimiä 123 | Myöntyväisyyksimieliset matelijat 126

KRAMOLA 131

Kirkko ja käymälä 131 | Sika-Bobba ja rakkari-keisari 135 | Nuoret lipunpolttajat 140 | Väkivallan uhka 143

TEOT JA SEURAUKSET 146

Pienikin provosointi huomataan 146 | Hattulan nimismiehen joululahjat 150 | Ylivirittynyt valvontakoneisto 153 | Nujertaminen 156

KAPINAA VAI KIUSANTEKOA? 160

KIITOKSET 167

LÄHDEVIITTEET 168

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS 181

Arkistolähteet 181 | Sanoma- ja aikakauslehdet 182 | Sähköiset lähteet 182 | Kirjalliset lähteet 182 | Tutkimuskirjallisuus 183

HENKILÖHAKEMISTO 189

KARKKIPAPERIT PÖYDÄLLÄ

Kenraalikuvernöörin kanslian pöydällä oli konvehtien käärepapereita. Ne eivät suinkaan lojuneet asiakirjojen keskellä siksi, että työhönsä väsynyt kanslisti olisi halunnut nostaa verensokeriaan kesken puuduttavan päivän. Joku oli kantanut ne kansliaan, vieläpä sen salaiseen erikoisjaostoon, koska paperit olivat kapinan merkki.

Neliskanttisissa, siistin valkoisissa papereissa luki makeistehtailija Karl Fazerin nimi, ja niissä oli kauniin värikkäitä postimerkkien kuvia. Eikä minkä tahansa merkkien, vaan keisari Nikolai II:n päätöksellä lakkautettujen suomalaisten postimerkkien kuvat.

Vuosi oli 1901. Saman vuoden alussa suomalaiset postimerkit oli poistettu käytöstä kokonaan. Venäjän valtakunnan postilaitosta yhtenäistettiin, eikä Suomen suuriruhtinaskunta saanut enää erottautua omilla merkeillään. Siirtyminen venäläisten postimerkkien käyttöön oli yksi askel kohti yhtenäistä Venäjän valtakuntaa. Samalla se oli askel kauemmas autonomisesta asemasta, johon suuriruhtinaanmaan asukkaat olivat ehtineet tottua lähes sadan vuoden aikana.

Osa suomalaisista otti yhtenäistämistoimet vastaan tapahtuneena tosiasiana ja osa protestoi voimakkaasti. Karl Fazer näytti olevan yksi jälkimmäisistä. Leijonavaakunalla kuvioitujen, lakkautettujen postimerkkien painattaminen konvehtien kää-

reisiin oli poliittinen teko, jolla tehtailija osoitti, millä puolella hän oli suomalaista sivistyneistöä erottavassa kiistassa. Mutta miksi kuvat piskuisen suuriruhtinaanmaan postimerkeistä saivat liikkeelle kankean venäläisen virkakoneiston? Minkä vuoksi virkamiehet, jotka edustivat suunnatonta, yli sadan miljoonan alamaisen imperiumia ja tsaari Nikolai II:n valtaa, olivat kiinnostuneita karkkipapereista?

Näistä kysymyksistä alkoi *Kapinaa ja kiusantekoa* -kirjan muotoutuminen. Tarkemmin sanottuna kirja sai alkunsa Kansallisarkiston kellarista, jossa istuin vuosia sitten historianopiskelijana Suomen historian lähteet -kurssilla. Opiskelijoiden käsissä kiersi esimerkkejä erityyppisistä lähdeaineistoista, ja yksi niistä oli kenraalikuvernöörin kanslian aktiluettelo. Valtavan suureen kirjaan oli luetteloitu aiheet, joita kukin asiakirjavihko eli akti koski. Kanslian virkamiehet olivat aikanaan koonneet samaan asiaan liittyvät asiakirjat aina yhteen asiakirjavihkoseen, jonka pahvikanteen he olivat kirjanneet lyhyen kuvauksen siitä, mitä kyseinen akti koski. Itse asiakirjat olivat pääosin venäjäksi, mutta arkiston tutkijan Pertti Vuorisen opiskelijoille esittelemä luettelo oli suomenkielinen.

Aktiluettelo oli suuresta koostaan huolimatta helposti lähestyttävä, sillä jo lyhyt silmäily avasi tapauksia, joita kenraalikuvernöörin kansliassa oli käsitelty. Lisäksi ilmeni, että vuonna 1900 kansliaan oli perustettu salaperäinen erikoisjaosto, joka luettelon tiedoista päätellen käsitteli kumoukselliseen toimintaan liittyviä asioita. Opiskelijan silmissä moni näistä tunnollisesti kirjatuihin tapahtumista näytti kuitenkin mitättömän pieneltä. Huomioni kiinnittyi erityisesti selostukseen aktista numero 17 vuodelta 1901. Juuri tuo asiakirjavihko sisälsi ilmoituksen, jonka mukaan ”tehtailija Karl Fazer on laskenut kauppaan karamelleja, joiden päällystöt ovat varustetut lakkautettujen suomalaisten postimerkkien kuvilla”. Raportti vaikutti suorastaan koomiselta – moisen pikkuasian vuoksi oli viitsitty tuhlata

mustetta ja kanslistien työaika. Pieni yksityiskohta sytytti kiinnostuksen, joka laajeni maisterintutkielmaksi. Tämä kirja perustuu vuonna 2013 valmistuneeseen graduni aineistoihin, joita olen sittemmin täydentänyt ja muokannut.¹

Aihepiiriä on tutkittu paljon. Niin kutsutuista sortovuosista ilmestyi useita teoksia etenkin maailmansotien välisenä aikana, jolloin oli tarve selittää Suomen itsenäistymiseen johtaneita tapahtumia. Järkäläisistä teoksista on Eino I. Parmasen neliosainen *Taistelujen kirja*, joka oli tosin enemmän sekalainen kokoelma lähteitä kuin varsinaista järjestelmällistä tutkimusta. Historiantutkijoiden fokus pysyi aluksi tiukasti suomalaisten kokemissa vääryyksissä, ja vastarintatoiminta näyttöytyi jälkiviisaassa valossa lähes ennalta määrättyä esivalmisteluna, ikään kuin tulevaa itsenäisyysjulistusta ennustaen. Myöhemmin tästä ”joulukuun kuudennen päivän kurkistusaukosta” hellitettiin ja useat tutkijat, kuten Osmo Jussila, Matti Klinge ja Tuomo Polvinen, asettivat tapahtumat laajempaan kontekstiin, osaksi Euroopan ja Venäjän imperiumin historiaa. Uudemmillekin kokonaistulkinnolle olisi tosin taas tilaa ja tilausta.²

Erityisesti juuri suomalaisten passiivisesta vastarinnasta on kirjoittanut Steven Duncan Huxley. Vuonna 1990 ilmestyneessä tutkimuksessaan Huxley yhdisti perustuslaillisen vastarinnan muihin eurooppalaisiin väkivallattoman toiminnan muotoihin. Sittemmin 2000-luvulla vastarinnasta ovat kirjoittaneet esimerkiksi Sami Suodenjoki, Minna Maijala ja Pauli Jokinen. Jokinen kuvasi väkivaltaisia tekoja vuosisadan alun Helsingissä, ja Maijalan perusteellinen tutkimus pureutui kulttuurivaikuttajien – kuvataiteilijoiden, säveltäjien, kirjailijoiden, runoilijoiden ja journalistien – toimintaan. Sami Suodenjoki puolestaan on tarkastellut ilmiantajien asemaa sekä vastarinnan merkitystä osana paikallisyhteisöjen dynamiikkaa.³

Kapinaa ja kiusantekoa -kirjassani esiintyy myös muutama ilmiantaja, mutta taiteilijat käyvät vain kääntymässä eikä väkival-

lallekaan ole juuri sijaa. Kirja kuvaa ennen kaikkea 1900-luvun ensimmäisten vuosien sinnikkään kekseliästä vastarintaa venäläistämistä vastaan – ja myös sitä silmiinpistävää intoa, jolla vastarintaa valvottiin. Kuten monet hyvät tutkimukset, on tämäkin teos saanut alkunsa hämmästyksestä, uteliaisuudesta ja tiedonnälästä, joka on kasvanut syödessä. Huvittavan kuuloisten tapausten takaa paljastui suurvaltapolitiikkaa, rajamaiden heittävä nationalismia, sivistyneistön sisäisiä ristiriitoja, kansaan kohdistettuja yleviä toiveita sekä imperiumin heikkoutta ja sen peittelyä pullistelulla.

Fazerin karamellipaperit olivat yksi pieni pala tässä monimutkaisessa palapelissä. Jotta saisimme selville, miksi karkkipaperit päätyivät kenraalikuvernöörin kanslian erikoisjaoston pöydälle, pitää kuitenkin aloittaa ajasta, jolloin kaikki oli vielä rauhallista Venäjän valtakunnan rajamaassa.

”ISÄNMAANI ONNI ON KUULUA VENÄJÄLLE”

Rauhallinen vallanvaihdos

Nykyisin Suomeksi kutsumamme alue oli 1800-luvun alussa vasta muodostumassa. Suurvaltapolitiikka oli ajanut Venäjän ja Ruotsin sotaan vuonna 1808, kun Ranska halusi nakertaa kilpailijansa Britannian mahtia ja painosti uuden liittolaisensa Venäjän mukaan rintamaan. Britannia piti julistaa kauppasaartoon, mutta Ruotsi ei halunnut liittyä tähän niin kutsuttuun mannermaansulkemukseen. Venäjä aloitti sodan Ruotsia painostaakseen. Reilun vuoden kestäneen Suomen sodan lopputulos oli Ruotsille katastrofi, sillä se menetti yli kolmanneksen maa-alueistaan. Ruotsin kuusi itäistä lääniä luovutettiin Venäjälle Haminan rauhansopimuksessa:

Mainitut läänit kaikkine asukkaineen, kaupunkineen, satamineen, linnoituksineen, kylineen ja saarineen, samoin kaikki niihin kuuluva, edut, oikeudet ja tuotot tulevat jatkossa kuulumaan Venäjän Keisarikunnan täyteen omistukseen ja valtaan ja pysyen siihen liitettynä.

Lääneihin liitettiin Venäjän jo 1700-luvun alkupuoliskolla valloittamat Viipurin, Käkisalmen ja Kyminkartanon alueet,

joita kutsuttiin yhdessä Vanhaksi Suomeksi. Ruotsin itäisin osa muodosti nyt Venäjän imperiumin läntisen rajamaan, Suomen suuriruhtinaskunnan.

Rauhansopimusta ei ollut edes solmittu, kun keisari jo kutsui Suomen säädyt koolle Porvooseen. Nopeaan toimintaan oli syynsä. Uusi emämaa ei halunnut lietsoa rettelöintejä, sillä tavoitteena oli ottaa Suomi haltuun rauhanomaisesti. Venäjän keisari Aleksanteri I vahvisti säätyjen entiset privilegiot sekä ruotsinaikaiset lait.

Porvoossa säätypäivien seremoniat noudattelivat suunnilleen samaa kaavaa kuin maapäivillä Ruotsin vallan aikana. Toisaalta ne sopivat hyvin myös keisarin toimintaan muilla valloitetuilla alueilla. Venäjän valtakuntaan liitetyissä provinseissa oli nimittäin eriasteisia itsehallinnollisia rakenteita, ja erityisesti valtakunnan läntisissä osissa ne noudattivat suunnilleen samaa kaavaa: valloittaja vakuutti säilyttävänsä vanhat lait ja privilegiot, ja valloitetut puolestaan vannoiivat uskollisuutta uudelle hallitsijalle. Samalla liitetyn alueen omat, vanhat hallintorakenteet säästettiin.⁴

Näin toimittiin Porvoossakin maaliskuun lopulla 1809. Utelias yleisö tungeksi kaupungin kaduilla ja tuomiokirkon parvillla nähdäkseen Pietarista saapuneen keisarin. Aleksanteri I otti alamaisiltaan, käytännössä siis neljän säädyn edustajilta, vastaan uskollisuudenvalan ja antoi itse juhlallisen hallitsijanvakuutuksen. Kirkossa keisarin yläpuolella kohosi hopealla kirjailtu valtaistuinkatos ja hänen takanaan näkyi keisarivallan symbolina kaksipäinen kotka. Jopa hieman epäroivällä kannalla tilaisuuteen tulleet vaikuttuivat keisarin persoonasta ja siitä, että hän antoi vakuutensa kirkossa. Tapahtumien näyttämö olikin perin harras ja juhlallinen, etenkin kun tilaisuutta täydensivät tykkien pauke ja kirkonkellojen kumina. Ennen seremoniaa ja sen jälkeen säätykokousten osanottajat tanssivat, söivät, juhlivat ja joiivat.⁵

Myöhemmin tapahtumista puhuttiin valtiopäivinä, mutta aikalaiset käyttivät niistä nimitystä maapäivät. Avajaisten juh-lavuus on ikuistettu historiateoksiin, koulukirjoihin ja maalauk-siin, mutta esimerkiksi ainoa Suomessa ilmestynyt sanomalehti *Åbo Tidning* ei maininnut tapahtumista mitään. Sen sijaan kei-sarin kiertomatka uuteen valtakunnan kolkkaan herätti huo-miota – ainakin siinä vaiheessa, kun hallitsija saapui silloiseen pääkaupunkiin Turkuun.⁶

Maapäivät kestivät kuukausia. Heinäkuun lopulla Aleksan-teri I tuli uudelleen Porvooseen ja osallistui maapäivien päätös-juhlallisuuksiin. Silloin keisari piti kuuluisan puheensa, jos-sa hän nosti Suomen ”kansakunnaksi kansakuntien joukkoon” kuten usein siteerattu sanamuoto kuului. Tosin näin ei hallitsija puheessaan sanonut. Tarkalleen ottaen hän lausui Suomen sää-dyille, kuinka suuriruhtinaskunta oli ”placé désormais au rang des nations”, siis nyt sijoitettu kansojen joukkoon.⁷

Myöhemmin 1800-luvulla, kun nationalistiset tunteet suuri-ruhtinaskunnassa voimistuivat, herätti näiden sanojen merki-tys intohimoisia kiistoja. Suomalaisten valtio-oppineiden jou-kossa yleistyi tulkinta siitä, että Suomi olisi tuolloin Porvoossa tunnustettu omana kansakuntanaan ja olisi siis ikään kuin val-tio toisten valtioiden joukossa. Suomalaiset alkoivat myös pu-hua Porvoon *valtiopäivistä* siitäkin huolimatta, että aikaisten mielestä kyse oli maapäivistä, *lantdag*. Suomeksi puhuttiin myös *herrainpäivistä*, ja sanaa *valtio* käytettiin ensi kerran vasta hie-man ennen 1800-luvun puoltaväliä.

Venäläiset jättivät suomalaisten tulkinnat omaan arvoonsa. He katsoivat, että keisari oli valloitusmaan asukkaille puhues-saan korottanut suuriruhtinaskunnan yhdeksi niistä lukuisista kansoista, joilla oli kunnia olla keisarin alamaisina osa Venäjän monikansallisesta imperiumia.

Porvoossa ei tulkintakiistoista ollut vielä tietoakaan. Kaik-ki maapäiville osallistuneet olivat yhtä mieltä siitä, että kyseessä

oli herruussopimus, jossa alamaiset tunnustivat hallitsijansa valan ja hallitsija otti valan vastaan. Aleksanteri I teki kaikkensa, jotta vanhat pelot raa'asta itäisestä hyökkääjästä häipyisivät valloitusmaan asukkaiden mielistä. Suomalaiseen kansanperinteesseen kuuluivat kertomukset aikaisemmista hävitysretkistä etenkin 1700-luvun alkupuoliskolta niin kutsutun isonvihan ajalta. Sukupolvelta toiselle kerrotuissa tarinoissa idän julma vainolainen kohteli siviiliväestöä armottomasti: ryösti, tappoi ja kidutti, tuhosi viljelyksiä ja koteja. Tuhansia suomalaisia vietiin tuolloin Venäjälle orjuuteen, mistä satusetä Zacharias Topelius sai aiheen yhteen tunnetuimpaan kertomukseensa *Koivu ja tähti*. Sadussa vieraalle maalle viedyt lapset kaipaavat kotimaataan ja -kieltään niin kovasti, että lähtevät epävarmalle matkalle kohti muistoistaan tuttua pihakoivua ja sen oksien lomasta loistanutta tähteä.

Vanhat pelot eivät kuitenkaan realisoituneet Suomen sodan jälkeen, eikä vallanvaihdos juuri muuttanut tavallista elämäntapaa. Kansa sai pitää luterilaisen uskonsa, mikä oli 1800-luvun alun maailmassa erittäin tärkeää. Sitä paitsi kansankieli nousi ennennäkemättömään kukoistukseen, koska venäläisvalloittaja suosi suomea ruotsin kustannuksella. Sotarasituskin väheni, sillä keisari hajotti vanhan vallan aikaisen ruotuväkilaitoksen. Suuriruhtinaskunnassa toimi ainoastaan pataljoonan vahvuisen Suomen kaarti. Sen joukoissa palvelleet sadat suomalaisnuorukaiset osallistuivat jokavuotisiin sotilasharjoituksiin Krasnoje Selon kentillä Pietarin lähellä. Kaarti kukisti separatistien kapinaa Puolassa, lähti Krimin sotaan ja marssi Konstantinopoliin Turkin sodassa. Joitakin kymmeniä heistä uhrasi keisarin vuoksi henkensäkin – tosin taisteluitakin enemmän kuolemaa niittivät sotilaiden joukossa levinneet taudit.⁸

Vanhat lait pysyivät voimassa, mutta Suomen asema ei säilynyt samanlaisena kuin se oli Ruotsin aikana ollut. Muutos ei kuitenkaan vienyt huonompaan suuntaan, sillä autonomia laa-

jeni huomattavasti. Yksi suurimmista muutoksista oli se, että Suomesta kerätyt verorahat käytettiin Suomessa, kun aiemmin ne olivat päätyneet Tukholmaan, kuninkaan pohjattomaan kassaan. Suuriruhtinaskunta sai siis oman budjetin, jonka se saattoi käyttää oman alueensa hyväksi.

Samalla suuriruhtinaskuntaan rakennettiin oma keskuhallinto, joka oli erilainen kuin muissa Venäjän valtakunnan kenraalikuvernementeissa. Rajamaan kenraalikuvernööri toimi nimittäin myös senaatin puheenjohtajana ja armeijan ylipäällikkönä. Toisaalta kenraalikuvernöörin valtaa rajoitti ministerivaltiosihtööri, jolla oli haluttu ja harvinainen oikeus esitellä Suomea koskevia asioita suoraan keisarille. Suora yhteys hallitsijaan oli venäläisessä hierarkkisessa järjestelmässä äärettömän arvokas. Sitä ei ollut kaikilla korkearvoisillakaan virkamiehillä. Viesti keisarille, niin kuin kenelle tahansa hierarkiassa ylempänä olvalle, kulki tavallisesti tarkoin määriteltäviä virkatietoja pitkin, ja alemmat virkamiehet olivat tekemisissä vain seuraavaksi ylempään portaan kanssa. Ruotsin itäisistä maakunnista oli muodostumassa oma, erityinen valtioalkionsa.⁹

Uskolliset suomalaiset

Keisarin valitsema rauhoittelevan sovitteleva taktiikka tiesi makeita päiviä valloitusmaan virkamiehille. Heidän palkkojaan korotettiin, asemaa parannettiin, ja hallitsijan suosioon päässeet suorastaan kylpivät mitalisateessa. Suomalaiset virkamiehet olivatkin hyvinvoivia ja erittäin lojaaleja alamaisia. Moni samastui valtiomies Gabriel von Haartmanin lausahdukseen: ”Isänmaani onni on kuulua Venäjälle.”¹⁰

Kansallistunne nousi ennen kaikkea oppineiden joukossa. 1700-luvulla se oli ollut luonteeltaan romanttista, mutta 1800-luvun alkupuolen fennomania suuntautui ennen kaikkea

kieleen, kansaan ja kulttuuriin. Eurooppa tempautui hulluun vuoteen 1848 ja kapinoita syttyi kansallisuusaatteen, liberalismin ja sosialismin nimissä. Suomessa tästä hyökyaallosta tuntui vain laimeita laineita – mutta tuntui sittenkin. Toukokuussa 1848 sai nimittäin ensiesityksensä Fredrik Paciuksen J. L. Runebergin runoon säveltämä *Vårt land*, jonka ylioppilaat lauloivat Floran päivän juhlassa. Manner-Euroopassa vallankumouksen tunnuksena kaikinut *Marseljeesi* ei saanut tilaa. Vanhemmat ja varovaisemmat yliopistomiehet pitivät huolen siitä, että Kaartin soittokunnan johdolla yhä uudelleen laulettu *Vårt land* sai paikan isänmaallisena mutta keisaria uhmaamattomana tunnuslauluna. Kumtähden kentän juhlissa radikaalimpienkin ylioppilaiden huomio kiinnittyi punssimaljojen nostamiseen paitsi Suomelle myös sen hallitsijalle keisari Nikolai I:lle.¹¹

Fennomania ei ollut ristiriidassa keisarivallan kanssa. Suomalaiset olivat uskollisia hallitsijalleen silloinkin, kun muissa osissa valtakuntaa kuohui, vaikka keisarin sotiin lähteminen ei aina ollut helppo valinta. Saattoipa joku hurjapäinen ylioppilas nostaa Puolan maljankin, joskin teosta nousi kova elämöinti.¹²

Keisariuskollisuus oli syvää ja tunteikasta. Hallitsijaa tai hänen perheettään kunnioittavia juhlapäiviä vietettiin Suomessa näyttävien menoin, ja juhlallisuuksissa vallan merkit tulivat lähelle ihmisten, ainakin kaupungeissa asuvien, arkea. Suurellinen ja vuosittain toistuva julkinen näytelmä oli keisarin nimipäivän juhliminen. Soittokunnat soittivat, kirkonkellot kumahtelivat jumalanpalvelusten merkiksi ja kaupungeissa vähintään virkamiehet ja muut merkkihenkilöt valaisivat kotiensa ikkunat juhlan kunniaksi. Mitä erilaisimpia tapahtumia kiinnitettiin osaksi keisarin muistamista: Helsingin ja Pietarin välisen junaradan virallinen käyttöönottamispäivä vuonna 1870 oli Aleksanterin nimipäivä, ja Tampereella samaista merkkipäivää juhlistettiin vuonna 1883 vihkimällä käyttöön Keskustorin suihkukaivo.¹³

Yleisölle avoimet tilaisuudet houkuttelivat alamaisiakin osal-

listumaan. Oulussa kaupunkilaisten koristeleva Huvisaarten puisto juhlisti keisarin nimipäivää. Kävelypolut, sillat ja käytävät kylpivät värikkäiden lyhtyjen valossa, kello 19 alkoi orkesteri soittaa ja ilta huipentui juhlavasti. ”Hänen Majesteettinsa korkea Nimi valaistaan komiasti kello 9 aikana joka rakettein ylöspäästöllä tietää annetaan”, kertoi paikallinen lehti *Oulun Wiikko-Sanomia*. Kaupunkiin virtasi läänien edustajia, jotka halusivat lausua ”kiitollisuutensa Hänen Majesteetinsä alati walwowasta huolenpidosta” ja lähettää viestinsä lennättimellä tiedoksi Helsinkiin kenraalikuvernöörille.¹⁴

Pääkaupungiksi vuonna 1812 nimetyssä Helsingissä juhla-lisuuksille oli näyttävimmät puitteet. Esimerkiksi vuonna 1866 silloinen Suomen kenraalikuvernööri Nikolai Adlerberg tarjosi juhla-aterian kahdeksalle sadalle sotamiehelle ja aliupseerille. Pitkät pitopöydät kannettiin taivasalle, lipuilla ja kivääreillä koristeltuun Esplanadin puistoon. Kaiken keskipisteenä komeili keisari Aleksanteri II:n muotokuva, jota ympäröivät elävät kukat ja lehvät sekä pistimet. Maljoja nostettiin, hurraahuudot kaikui-
vat ja tykit paukkuivat. Illalla kansaa oli liikkeillä tuhatmäärin eikä ihme, sillä sadoin lyhdyin valaistu Esplanadi ja ilotulitteista rakennetut kruunukoristeiset keisarin nimikirjaimet olivat varmasti näkemisen arvoiset.¹⁵

Hallitsijauskollisuus kietoutui yhteen uskonnollisuuden kanssa. Kirkko opetti tottelemaan esivaltaa ja kertoi hallitsijan vallan olevan lähtöisin Jumalalta. Raamatun Roomalaiskirjeessä todettiin yksiselitteisesti näin:

Jokainen olkoon esivallalle, jolla valta on, alamainen; sillä ei esivalta ole muutoin kuin Jumalalta – Sentähden jokainen, joka itsensä esivaltaa vastaan asettaa, se on Jumalan säätyä vastaan; mutta ne, jotka vastaan ovat, saavat tuomion päällensä.¹⁶

Lähes jokainen suomalainen tunsi myös Vähä Katekismuksen, pienen kirjasen, jonka opiskelu oli ehtona ripillepääsulle. Se selitti kymmenen käskyn ja sakramenttien merkitykset, opetti uskontunnustuksen ja antoi ohjeita alamaisille, isännille, vaimoille, palvelijoille – ylipäänsä kaikille yhteiskunnan jäsenille. Näissä ohjeissa, niin kutsutuissa huoneentauluissa, painottui kuuliaisuuden merkitys osana kristityn elämää. Palvelijat olivat kuuliaisia isäntävälle, lapset vanhemmilleen, vaimot miehilleen ja kaikki yhdessä esivallalle, hallitsijalle ja tietenkin Jumalalle. Huoneentaulujen määräämän järjestyksen säilyminen oli 1800-luvun luterilaisessa ajatusmallissa ensiarvoisen tärkeää. Hyvää kansaa siunattiin hyvällä hallitsijalla, ja julma hallitsija oli Jumalan rangaistus synnissä rypeville.¹⁷

Ei siis ihme, että Suomi saavutti ”hyvän ja vanhoillisen” maineen Pietarissa. Rauhallisena pysynyt maa keräsi 1800-luvun kuluessa yhä enemmän etuoikeuksia, joilla oli valtava merkitys taloudelle, teollisuudelle, kaupankäynnille ja kulttuurille. Poliittinen elämä virkistyi ennennäkemättömällä tavalla sen jälkeen, kun keisari salli vuonna 1863 alamaistensa kokoontua säätyvaltiopäiville päättämään suuriruhtinaskunnan asioista.

Suuriruhtinaskunta oli monin verroin itsenäisempi kuin aiempi Ruotsin ”itämaa”. Lainsäädäntö kehittyi ja teollisuus kasvoi tullimuurin suojissa. Maatalous pysyi pitkään takapajulla, ja nälkävuodet kurittivat maata 1860-luvun lopulla, mutta kuolonvuosien jälkeen tuotannon rakenteita uudistettiin. Epävarman viljanviljelyn sijaan maatilat keskittyivät entistä enemmän karjanhoitoon ja maidontuotantoon. Se kannatti, sillä Venäjän markkinat nielivät voita lähes rajattomasti. Viljaa puolestaan oli edullisempaa ostaa kuin kasvattaa itse, ja sitä tuotiinkin niin Saksasta kuin Venäjän suunnattomilta aroilta. Elinolojen parantua Suomen väkiluku ampaisi nousuun.

Uudistuksia tehtiin muillakin aloilla. Vuonna 1878 säädettiin asevelvollisuuslaki, jonka astuttua voimaan kymmenen

prosenttia kutsuntoihin osallistuneesta ikäluokasta arvottiin armeijaan. Palvelusaika oli verrattain lyhyt, eikä asevelvollisuusarmeijaa saanut käyttää Suomen ulkopuolella. Vuosisadan lopulla Suomessa oli noin 2,5 miljoonaa asukasta, oma raha, postilaitos, armeija ja jopa säännöllisesti kokoontuvat valtiopäivät. Historiantutkija Markku Kuisman sanoin ”nääntyneestä rajamaasta oli kasvanut omaa kansantalouttaan, teollista kykyään ja valtiotaan menestyksellä rakentava kansakunta”¹⁸

KOHTI POLIISIVALTIOITA

Heikko jättiläinen

Piskuisen rajamaan menestys näytti entistäkin vaikuttavammalta, jos sitä vertasi emämaan tilanteeseen. Venäjä haikaili suurvaltojen joukkoon mutta oli jatkuvasti muita jäljessä. Jälkeenjääneisyyttä kuroi umpeen valtionvarainministeri Sergei Witte, joka muutti maan teollisuutta ja liikenneoloja 1800-luvun lopulta lähtien. Uudistusmielinen valtionvarainministeri koetti tehdä Venäjästä maan, johon ulkomaiset raharikkaat uskaltaisivat sijoittaa varojaan, ja onnistuikin siinä. Ulkomaisilla pääomilla jättiläisvaltio rakensi tehtaita ja rautateitä sekä rahoitti armeijaansa, joka ei vanhentuneine tykkeineen pärjännyt varustelukilpailussa läntisille suurvalloille. Kunnianhimoisin Witten hankkeista oli miltei loputtomasti rahaa vaatineen Siperian radan rakennuttaminen. Valmistuttuaan melkein 10 000 kilometrin pituinen rata yhdisti Euroopan puoleisen Venäjän ja Tyynenmeren rannat, mikä mahdollisti niin sotilasjoukkojen kuljetuksen kuin Siperian luonnonvarojen hyödyntämisen.

Vuosisadan loppupuolella Venäjä otti ajoittain suuriakin harppauksia kohti teollistumista. Maaorjuus oli lakkautettu jo vuonna 1861, ja se lisäsi työvoiman liikkuvuutta – jota rautatiet

helpottivat aivan konkreettisesti. Witte jatkoi työtään sinnikkäästi jopa kassavajeen uhalla, mutta kaikkien hänen ponnistelujensa jälkeenkään Venäjä ei saanut länsivaltoja kiinni. Valtavista luonnonrikkauksistaan huolimatta maa oli esimerkiksi raudan ja kivihiilen tuotannossa jatkuvasti Ranskaa, Saksaa ja Englantia jäljessä. Muillakin mittareilla ero oli valtava: vuonna 1898 Venäjän ulkomaankaupan arvo oli 10 ruplaa asukasta kohden, kun vastaava luku Englannissa oli 164 ruplaa.¹⁹

Kaivattu kasvu edellytti Venäjältä imperialistiseen kilpailuun osallistumista ja toisten suurvaltojen kanssa liittoutumista. Liittolaiset vaihtuivat ja intressit muiden suurvaltojen kanssa törmäsivät sekä Euroopassa että Aasiassa. Pysyvää oli ainoastaan Englannin säilyminen Venäjän pahimpana kilpailijana. Imperialistisia maita ajoi taloudellisten ja sotilaallisten intressien lisäksi oman kulttuurisen ylivoiman osoittaminen. Venäjän tapauksessa tämä tarkoitti itsevaltiuden, ortodoksisuuden ja venäjän kielen edistämistä – vaikka sitten pakolla.²⁰

Suomen nauttimat edut olivat monessa muussa Venäjän osassa vain kaukaisia haaveita. Autonomia sinänsä ei tosin ollut yksinomaan Suomelle suotu etuoikeus. Käsittämättömän laajaan valtakuntaan liitettyjen alueiden oma hallinto oli useimmiten järkevää säilyttää yksinkertaisesti siksi, että muihin vaihtoehtoihin ei resurssien puuttuessa ollut realistisia mahdollisuuksia. Hallitsijan suhtautuminen autonomisiin alueisiin vaihteli. Se riippui kulloisenkin vallanpitäjän tarpeista ja kyvyistä sekä sisä- ja ulkopoliittisesta tilanteesta.²¹

Mitä pidemmälle 1800-luku eteni, sitä tärkeämmäksi nousi hallinnoltaan poikkeavien alueiden yhä tiukempi liittäminen emämaahan. Valtakunnan epäyhtenäisyydellä oli jo käytännöllisiä vaikutuksia. Sekavuus vaikeutti strategioiden laatimista ja sotavoimien järjestelemistä. Laajemmasta perspektiivistä katsottuna Venäjän valtakunnan yhdenmukaistaminen näyttäytyy vastareaktionä imperiumien hajoamiskehitykselle. Se oli myös

osa valtioiden modernisaatioprosessia, jonka päämääränä oli keskittää hallintoa ja saada valtakunnan sisämarkkinat toimimaan kitkattomammin ja tehokkaammin.²²

Vuonna 1897 Venäjällä aloitettiin massiivinen väestönlaskentaprojekti. Vaikka tulokset eivät olleet täysin luotettavia, ne herättivät suurta huolta. Yli puolet väestöstä nimittäin kuului muihin kuin ”isovenäläisiin”. Koska laskenta tehtiin kielen perusteella, oli määrä luultavasti vieläkin suurempi, sillä monet muidenkin kansallisuuksien edustajat puhuivat venäjää. Suurin yksittäinen kansallinen vähemmistö olivat ukrainalaiset, joita oli yli 22 miljoonaa, siis noin kuudesosa koko väestöstä. Muita kansallisuuksia olivat esimerkiksi valkovenäläiset, puolalaiset, tataarit, kirgiisit, armenialaiset, liettualaiset, latvialaiset ja virolaiset. Maassa asui saksalaisiakin liki kaksi miljoonaa. Venäjän imperiumin luonne oli monikansallinen, mutta vähemmistökansojen yllättävän suuri osuus ja ennen kaikkea niissä kasvanut kansallistunne muodostivat vakavan uhan valtakunnalle. Erityisesti rajamaiden voimistumisen pelättiin hajottavan koko imperiumin.²³

Kiistaton lopputulos oli, että yhtenäistämisen tarve oli Venäjällä suuri. Pelkkä tarve ei kuitenkaan riittänyt, sillä kyky tekoihin puuttui. Valtakunnassa ei ollut resursseja laajamittaisiin ja yhtäaikaisiin toimiin, ja siksi yhdenmukaistaminen tapahtui vaihtelevalla voimakkuudella eri aikoina ja eri paikoissa. Koko valtakunnan tasolla yhtenäistämisen saivat tuta muun muassa juutalaiset, sillä uskonsa vuoksi he asettuivat ikään kuin automaattisesti yhtenäisen keisarikunnan ulkopuolelle.

Ensimmäisenä tiukentuneen otteen sai kokea Puola, tai tarkemmin sanottuna se osa perimyssotiinsa hajonneesta valtakunnasta, joka oli 1700- ja 1800-luvuilla liitetty Venäjän keisarikuntaan. Laajasta autonomiasta nauttineet puolalaiset olivat asettuneet avoimeen kapinaan venäläishallintoa vastaan jo 1830-luvun alussa, ja vuonna 1863 he tarttuivat aseisiin. Kansan-